

М. О. Дудніков
канд. філол наук, доцент

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЖАНРУ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті розглядається питання щодо визначення родо-видової генеалогії жанрів, аналізуються їх типи, якості, тематичні, пафосні, композиційні, образні, стильові ознаки.

Вивчення жанрів має тривалу історію. Постійний рух літератури, а слідом за нею й літературної критики пред'являє нові вимоги і до літературознавчої думки, особливо в її теоретичній сфері, оскільки жанр – це тиш літературного твору, який перебуває в постійному розвитку, змінах, удосконаленнях, оновленні. Жанр як структурний тип твору інтегрує в собі родові й видові якості, тематичні, пафосні, композиційні, образні, стильові ознаки. Невипадково існує значна кількість визначень поняття жанру. Зауважимо, що у вітчизняній традиції ця категорія зазнала суттєвого переосмислення, адже у європейському вжитку термін *genre* одночасно визначає і рід, і жанр.

Незважаючи на велику кількість праць, сьогодення формулює нові питання, оскільки є велика неузгодженість між судженнями та визначеннями, і з часом вона не зменшується. Так, у 1948 році Г.М.Поспелов писав: "... Слід визнати, що проблема жанру дотепер не лише не вирішена, але навіть ще й не поставлена достатньо правильно і чітко. Навіть сам термін, в основному вже засвоєний у цій галузі, ще не набув достатньої визначеності" [9, с.58]. У 1956 році Г.Л.Абрамович при визначенні роду, виду, жанру нарікав на те, що "загальноприйнятого трактування цих понять дотепер не встановлено" [1, с. 225]. У 1964 році В.В.Кожинів писав: "Оскільки зміст поняття безперервно змінюється й ускладнюється, теорія жанру загалом розроблена недостатньо... Термін жанр часто ототожнюється з терміном вид літературний; іноді видом називають найбільші групи творів (наприклад, роман, однак поширене і протилежне слововживання (роман – жанр, історичний роман – вид роману)" [7, с.914]. У 1968 році І.К.Кузьмічов відзначив: "Хоча жанрова теорія існує давно, наукового чітко закріпленого визначення жанру немає" [8, с.71]. У 1974 році Ю.В.Стенник вважав, що у питанні встановлення жанрових зв'язків, визначенні критеріїв жанру "якоїсь єдиної відповіді так і не було знайдено" [11, с.12, 43]. У 1982 році Л.В.Чернець, відзначаючи, що літературний жанр посідає в системі літературознавчих понять специфічне, якщо так можна сказати, "серединне", "вузлове" становище", говорить про надзвичайно заплутану проблему жанру" [14, с.12, 43]. У 1986 році Л.М.Землянова відзначає: "Категорія жанр належить до тих предметів у науці в літературі, значення яких, здавалось би зрозуміле всім, але його складно виразити у стабільних лаконічних дефініціях" [6, с.7]. Аналогічних висловлювань і в нашому, і в зарубіжному літературознавстві багато, і викликано це тим, що немає єдиного второваного шляху у визначенні поняття "жанр". У "Літературній енциклопедії" (1929) жанр визначається як "тип поетичної структури, що виражає собою ту чи

іншу сторону соціальної психоідеології на певній стадії її історичного розвитку та охоплюючий собою більш-менш значну кількість літературних творів" [13, с.109]. Жанр, додає М.Юнович, "категорія динамічна, що визначає спільне вихідне, лише відносно усталене, історично виникаюче і історично мінливе" [15, с. 32, 46].

Тобто виникає питання про постійне і змінне у понятті "жанр". Порівняємо висловлювання В.В.Кожина: "Жанр, який ми розуміємо як тип твору, є утворенням історично стійким, твердим, що проходить через віки" [7, с.915] і Ю.М.Тинянова: "...жанр не постійна, не нерухома система... уявити собі жанр статичною системою неможливо уже тому, що сама свідомість жанру виникає в результаті зіткнення з традиційним жанром, тобто відчуттям зміни – хоча б часткової – традиційного жанру "новим", таким, що займає його місце" [12, с.202].

У визначенні жанру часто наголошують на стійкому, незмінному або такому, що повільно змінюється, а багато вчених навпаки, відстоюють динамічне поняття жанру. На роль спадковості вказав О.О.Потебня, говорячи про жанр як про пам'ять, що накопичується віками. Влучно охарактеризував М.М.Бахтін відношення між загальнотеоретичним та історичним поняттям жанру. Для нього "жанр завжди той і не той, завжди старий і новий одночасно... Жанр живе теперішнім, але завжди пам'ятає своє минуле, свій початок. Жанр – представник творчої пам'яті у процесі літературного розвитку. Саме тому жанр і здатний забезпечити єдність і неперервність цього розвитку" [2, с. 178-179]. Д.С.Ліхачов зазначав: "Категорія літературного жанру – категорія історична. Справа не тільки в тому, що одні жанри приходять на зміну іншим і жоден жанр не є для літератури "вічним", справа ще і в тому, що змінюються принципи визначення окремих жанрів, змінюються типи і характери жанрів, їх функції в ту чи іншу епоху" [5]. Все це свідчить про те, що визначення жанру відповідає певній літературній епосі і може трансформуватися у зв'язку зі зміною останньої.

Сьогодні ж поняття жанр вживається то як певний літературний вид, то як підвид. Поняття жанру може вбирати в себе два значення: широке, видове (наприклад, роман, поема, пісня, тощо) й вузьке, власне жанрове (романи: родинно-побутовий, історичний, соціально-психологічний та ін.; поеми: лірико-оповідна, медитативна, сатирична і т.д.). Кожний з літературних видів існує й сприймається нами лише в жанровій конкретності, точніше кажучи – на різних рівнях конкретизації: в жанрових системах (типах, групах), в окремих жанрах, у жанрових модифікаціях. Природно, що визначення жанрової специфіки твору, його виділення з багатьох подібних неминуче повинно співвідноситися з більш загальними, типологічними ознаками виду.

Жанр – діалектична єдність специфічного змісту й специфічної форми. Кожний із жанрів (конкретних типів творів) виникає для того, щоб по-особливому відтворити ті особливі риси, сторони, відтінки дійсності, які найбільшою мірою відповідають його традиційним можливостям. Тому існують подібні формулювання: цей матеріал вимагає поеми, роману, фейлетону тощо.

Розкриття специфічних рис жанрового змісту і мусить бути першоосновою жанрового аналізу літературного твору. Ще Аристотель вказував на жанротворчу роль властивостей зображуваних об'єктів. Варіації аналогічних суджень зустрічаємо і в Г.-В.-Ф. Гегеля. В наш час з цього приводу висловлювалися Г.М.Поспелов: „жанровий зміст – це деякі загальні, історично повторювані особливості проблематики творів, причому кожен з „різновидів” такого змісту (міфологічний, національно-історичний, побутоописовий, або „етологічний”, і романічний), за цією концепцією може бути представлений у найрізноманітніших формах” [10, с.65]. Слід зауважити, що названі різновиди – явище не стільки жанрове, скільки загальнолітературне, і поняття жанрового змісту слід трактувати не так широко, а завжди тільки в його специфічній конкретності – тобто в безпосередній співвіднесеності з кожною окремою жанровою формою.

Своєрідність жанрового змісту слід розглядати на двох рівнях: загально-видовому й конкретно-жанровому. Наприклад, предметом поеми в усі часи й у всіх її жанрових модифікаціях є щось загальнозначуще, це немовби відгук і відображення народного духу, те, що підноситься над рівнем буденщини і пов'язано з вищими пориваннями людини (народу, класу). В цьому – типологічна сутність загального видового змісту поеми, який, однак, може розкриватись на найрізноманітнішому життєвому матеріалі: національно-історичному, соціальному, моральному, політичному, побутовому і т.д., у сфері суспільній та особистій, об'єктивовано-подієвій чи емоційно-духовній. Особливі риси, грані, сторони таких більш часткових проявів загально-видового змісту є вже предметом окремих жанрів поеми, її модифікацій. Розкриття тих якостей змісту (в його проблемній суті, тематиці, сюжетних ситуаціях, рисах людської вдачі), які „вимагали” саме поземної жанрової форми і стали в ній особливою естетичною реальністю, і є, на нашу думку, основою і вихідним моментом жанрового аналізу даного типу літературного твору.

Предметом і змістом лірики, вказував Гегель, є „суб'єктивність”, внутрішній світ, душа, яка споглядає, відчуває” [4, с.273]. Отже, специфічною жанровою змістовністю кожного з типів ліричного твору є вже особливі

грані, нюанси переживань і роздумів, які для свого розкриття не потребують подієвих ситуацій. Мова не про ті почуття й міркування, які вплинули на оповіді, а про життя душі самого митця, який виявляє нібито себе самого, але водночас – і об'єктивний світ людського буття й духу. Тому, коли приступаємо до жанрового аналізу ліричного твору, передусім встановлюємо, яку саме грань душі людської він виражає. Скажімо, в оді специфічним змістовим предметом є захоплення людини-громадянина величними діями його співгромадян, силою і красою їхнього розуму, прагнень, устремлінь тощо; в елегії такий предмет – почуття суму, зажури; в інвективі – осуд, гнів, презирство.

Аналогічним шляхом розкривається загально видова змістова сутність драматургічних жанрів, яка полягає в дії; тут вона є водночас „засобом, предметом і способом”. У драмі, за словами Гегеля, „перед собою маємо як об'єктивне розкриття, так і джерело його, а саме – внутрішнє життя індивіда”, коли „суб'єктивне, з одного боку, дано в наочному зображенні, в його переході до реального виявлення, а з другого боку – у вигляді долі, яку викликає пристрасть як неминучий наслідок його власної діяльності” [4, с.225]. Але характер дії і внутрішнього життя індивіда в драматургічному творі визначається властивостями тієї життєвої ситуації, тих конфліктів, у які втягнений індивід (або колектив, якщо він виступає героєм твору). Одна ситуація, одні грані дійсності, одні риси людської сутності породжують трагедію, інші – комедію, ще інші – драму (у видовому значенні слова). Своєрідність вибраного матеріалу та ідейно-естетичного пафосу, як взаємовизначальні фактори, вже й на другому, більш звуженому рівні зумовлюють типи (жанри) драматургічних творів: з'являються „оптимістична трагедія”, різноманітні різновиди комедії (лірична, водевіль, скетч та ін.), драми (героїчна, побутова, психологічна тощо).

Компонентом жанрового змісту слід вважати також родову основу твору. Жанровий аналіз, як правило, з цього й починають, але очевидно, що родові ознаки літературного твору – це вже похідне від специфічного характеру життєвих явищ, які його породили. З другого боку, родове начало є немовби мостом між змістом і формою, воно репрезентує водночас і зміст і форму в їхньому взаємопроникненні.

Так, наміром художника відобразити життя в подіях, у вчинках героїв, у системі характерів та обставин кінець кінцем зумовлюється авторське звертання до способу епічного. А вже сам цей спосіб, вступаючи в права, підпорядковує своїм специфічним законам відтворення не лише форму твору, а й авторську увагу до тих або інших сторін зображуваної реальності.

Життєві явища, які несуть у собі граничну напругу й гостроту конфліктів (і подієвих, і духовних), як правило, вимагають драматичного способу втілення. І закони драми, в свою чергу, „зобов’язують” драматурга у відтворюваних згустках життя знайти й виділити передусім такі, де б динаміка дії, і цілеспрямованість волі та вчинків героїв, і чітка окресленість характерів виявлялися найвищою мірою. Аналогічна ситуація складається й у ліриці, коли задум відтворити духовно-емоційний світ людини вже при своєму народженні з’являється у формі, яку ми називаємо ліричним способом, а цей спосіб у процесі „оформлення” задуму тримає його в своїх „родових межах”.

Отже, родове начало – не лише спосіб, форма відображення, а й явище змістове. В єдності з іншими компонентами жанрового змісту, про які йшлося вище, воно визначає свою систему засобів художньої зображальності й вражальності: тип сюжету, його композицію, особливості типізації й індивідуалізації характерів та обставин, тропіку й ритміку твору тощо.

Родове начало в сучасній літературно-творчій практиці рідко виступає в „чистому вигляді”. Ця обставина, очевидно, зумовлює необхідність встановлення домінанти якогось з них і визначення характеру їх сполучення. Відомо, наприклад, що є твори, в яких епічне й ліричне начала перебувають в органічній єдності (лірико-оповідна поема, сучасна балада); є, проте, й такі, де, скажімо, епос і лірика лише співіснують поряд. Невипадково про деякі твори епосу говорять, що в них наявні ліричні „відступи”, „зачини”, „кінцівки” тощо. В інших випадках спостерігаємо використання в епічному (за типом) сюжеті переважно діалогічної форми (так звані „драматичні повісті”, „драматичні поеми”), що нерідко виявляється лише „сусідством” різних родових начал. Завдання жанрового аналізу, отже, полягає в тому, щоб у кожному випадку розкрити їхнє справжнє місце і роль у сюжеті.

Сюжет – це особливим способом організований матеріал – подієво-обставинний або духовно-емоційний; у творі він постає в особливій конструкції, або композиції. Але сутність композиції полягає в організації не лише подій, конфліктів, ситуацій, колізій, перипетій тощо, а й усіх інших художніх зображувально-виражальних засобів або компонентів форми. При цьому важливо усвідомити, як розташовані і співвіднесені між собою події і вчинки, описи природи й інтер’єр, авторські характеристики чи ліричні виступи, зовнішні портрети і духовний світ об’єктивованих персонажів чи переливи почуттів, настроїв, роздумів ліричного героя тощо. Тут родова домінанта зумовлена змістом, в свою чергу визначає характер компонентів, які в різних жанрах мають свої особливості.

Так, у романі, наприклад, окремі етапи в долі героя (у його формуванні, зіткненні з іншими персонажами й обставинами) чергуються звичайно в причинно-наслідковій і часовій залежності; між ними хоча й бувають пропущені ланки, але вони легко відновлюються. Прагнення створити „широкий фон цілісного світу” викликає необхідність додаткових сюжетних ходів і ліній, доскіпливого опису середовища, авторських відступів у вигляді історичного коментарю, оцінок і т.д. Сюжетні можливості роману дозволяють більшою, ніж у малих епічних жанрах, мірою розосередити (в часі і просторі) засоби характеристики героя, його типізації та індивідуалізації. У відтворенні „зовнішньої реальності” панує зображувальна деталізація.

Звичайна річ, відзначені тут видові риси романної форми в цілому притаманні епосу взагалі; але саме роман є істинним епосом нового часу, в ньому, за словами В.Белінського, втілено „всі родові й суттєві ознаки епосу” [3, с.39]. Роман як літературний вид – поняття в цілому абстрактне, яке конкретизується лише в тому чи іншому жанрі. В літературній практиці завжди маємо справу з певним романом – історичним , філософським, родинно-побутовим, науково-фантастичним, пригодницьким і т.д. Скажімо, філософський роман, маючи за мету відтворити насамперед духовний, інтелектуальний світ людини (а через нього – суспільства, класу), буде найменшою мірою зосереджений на подієвому чи побутовому аспекті життя і, отже, не заглиблюватиметься в деталізацію його зовнішніх проявів; натомість тут більш характерними будуть такі засоби і прийоми, як діалог-суперечка, авторські відступи спеціального змісту і т.д. У романі родинно-побутовому, навпаки, детальніше виписано побутові сцени, звичаї, предмети вжитку, у розвитку сюжету переважають чітка хронологічна послідовність, у розкритті характерів – ґрунтовність. Аналогічну залежність формальних рис від конкретного предмета зображення можемо прослідкувати також і на жанрових різновидах повісті й оповідання.

Список використаної літератури

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – 2-е изд. – М., 1956.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1963.
3. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – М., 1954. – Т.5.
4. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. – М., 1954. – Т.XIV.
5. Лихачев Д.С. Жанры древнерусской литературы. – М.: Наука, 1966.
6. Землянова Л.М. Жанровые аспекты теории социалистич. реализма. – М, 1986.
7. Краткая литературная энциклопедия, 1964. - Т.2.
8. Кузьмичев И.К. К типологии эпических жанров // Уч. записки Горьк. ун-та, 1968. – Т.79.
9. Пospelов Г.Н. К вопросу о поэтических жанрах // Доклады и сообщения филологического ф-та МГУ. – М., 1948. – Вып. 5.

10. Пospelов Г.Н. Проблемы литературного стиля. – М.: Изд-во МГУ, 1970.
11. Стенник Ю.В. Системы жанров в историко-литературном процессе // Историко-литературный процесс: Проблемы и методы изучения. – Л., 1974.
12. Тынянов Ю.Н. Поэтика. – М., 1977.
13. Цейтлин А.Г. Жанры // Лит. энциклопедия. – Т.4. – Л., 1929.
14. Чернец Л.В. Литературные жанры. – М., 1982.
15. Юнович М. Проблема жанра в социологической поэтике // Русский язык в советской школе. – 1929. - № 6.